

УДК 947.6(“1914–1918”)

Адносіны насельніцтва Беларусі да Першай сусветнай вайны (1914–1917 гг.)

В.М. ХАДАНЁНАК

У артыкуле на аснове вялікай колькасці раней не выкарыстоўваемых крыніц разглядаецца стаўленне насельніцтва беларускіх зямель да Першай сусветнай вайны. Паказана іх эвалюцыя і неаднароднасць у залежнасці ад змен на фронце і ўнутры краіны. Робіцца выснова пра негатыўнае ўспрыняцце ваенных дзеянняў большасцю насельніцтва.

Ключавыя словы: Першая сусветная вайна, патрыятызм, маніфестацыя, агітацыя, пратэсты, настроі, рэжым выключных законаў, антываенныя выступленні, цэнзура.

On the basis of a large number of previously unused archives, the article investigates the attitude of the population of the Belarusian lands to World War I. There is shown their evolution and heterogeneity depending on the changing situation on the front and inside the country. It is concluded that the majority of the population had a negative perception of the war.

Keywords: World War I, patriotism, demonstration, agitation, protests, regime of exceptional laws, anti-war speech, censorship.

Першая сусветная вайна пачалася даволі нечакана для абсалютнай большасці насельніцтва беларускіх зямель. У адначасе марнаваліся задумы людзей, іх імкненні і спадзяванні, планы на будучыню. Тым ці іншым чынам вайна закранула кожнага, без уліку яго нацыянальнасці, сацыяльнага і маёмаснага статусу, узросту, становішча ў грамадстве. Пазбаўленае аб'ектыўнай інфармацыі аб прычынах і характары вайны, мясцовае насельніцтва далёка неадназначна ўспрыняла пачатак ваенных дзеянняў. Больш таго, настроі ў грамадстве не былі статычнымі, а мяняліся ў залежнасці ад сітуацыі не толькі на фронце, але і ўнутры краіны.

Мэта дадзенага даследавання – прасачыць эвалюцыю адносінаў насельніцтва Беларусі да Першай сусветнай вайны. Прадмет даследавання – стаўленне насельніцтва 5 беларускіх губерняў (Віцебская, Мінская, Гродзенская, Магілёўская, Віленская) да Першай сусветнай вайны.

Большасць даследчыкаў сыходзіцца на думцы, што ў жніўні – верасні 1914 г. у грамадстве назіраўся пэўны патрыятычны ўздым [1], [9]. Прычым настроі беларускага насельніцтва істотным чынам не адрозніваліся ад агульнарасійскіх. Той факт, што Германія першай абвясціла вайну Расіі, шмат у чым паспрыяў фармаванню ў масавай свядомасці ўстановак яе ўспрыняцця як вайны справядлівай, абарончай, скіраванай на барацьбу з нямецкай агрэсіяй [2, с. 88]. Ваенны міністр А.І. Гучкоў вясной 1917 г. у сваім закліку да грамадскіх арганізацый і да служачых у іх афіцэрах узгадваў: “З самага пачатку вайны пачуццё высокага патрыятызму ахапіла многія грамадскія арганізацыі, якія, жадаючы прынесці дапамогу нашай арміі, сталі працаваць на ратную справу як на фронце, так і ў тылу арміі” [3, арк. 260 адв.].

Па ініцыятыве ўрадавых органаў на беларускіх землях праходзілі патрыятычныя маніфестацыі і сходы, на якіх прадстаўнікі гандлёва-прамысловай буржуазіі, памешчыкаў і духавенства выступалі з вернападданіцкімі прамовамі і заклікалі ўстаць на абарону “Цара і Айчыны”. Услед за Петраграфам і Масквой ў Мінску, Магілёве, Пінску, Гомелі, іншых гарадах і мястэчках Беларусі прайшлі набажэнствы, адбыліся сходы, дзе дэкларавалася гатоўнасць да самаахвярнасці ў імя гасудара і айчыны [1, с. 437].

У Мінску 18 ліпеня 1914 г. натоўп навучэнцаў у колькасці 50 чалавек са спевамі і крыкамі “Далоў Аўстрыю!”, “Вітаем Расію і Сербію!” прайшоў па вуліцы да дома губернатара [4, с. 72], дзе ўручыў адрас на імя манарха. У мястэчку Ярэмчы Наваградскага павета адбылася патрыятычная маніфестацыя з удзелам сялянаў бліжэйшых вёсак, якія ішлі з царскім партрэтам. У Пінску 30 ліпеня 1914 г. у маніфестацыі ўдзельнічала каля 5000 мяшчан, гандляроў, прадстаўнікоў духавенства, чыноўнікаў, навучэнцаў [4, с. 72]. Нягледзячы на тое, што

афіцыйныя звесткі аб колькасці ўдзельнікаў урачыстых дэманстрацый былі даволі высокімі, нельга адмаўляць той факт, што далёка не ўсе яны праводзіліся ў добраахвотным парадку, без актыўнага прыцягнення адміністрацыйнага рэсурса і прымусу.

Пачатак вайны часова адсунуў на другі план асобныя ўнутраныя цяжкасці і супярэчнасці. Нават стачачнікі, якія, як меркавалі ў Расіі, фінансава падтрымліваліся Германіяй, вярнуліся да працы, як толькі абвесцілі мабілізацыю. У першыя тыдні і месяцы вайны назіралася і даволі значная актыўнасць мясцовага насельніцтва па аказанню ахвяраванняў на карысць арміі і салдат. Некаторыя з іх былі неверагодна вялікімі. Усё гэта выклікае пэўныя падозрэнні ў іх добраахвотнасці. Савет Міністраў нават быў вымушаны восенню 1914 г. устанавіць мяжу на ахвяраванні для сельскіх таварыстваў у памеры не болей за 20% ад наяўных запасаў зерня [5, с. 9].

Назіраліся, хаця і не так часта, і індывідуальныя праявы своеасаблівых патрыятычных пачуццяў, якія дэманстравалі поўную падтрымку ўрадавага курсу ў справе вядзення вайны. Так, з 15 кастрычніка 1914 г. старшыня Віцебскага камітэта Ўсерасійскага Саюза гарадоў дапамогі хворым і параненым войнам, гарадскі галава, дзейны стацкі саветнік В.Е. Ліцеўскі, адмовіўся ад заробку і працаваў бясплатна [6, с. 194–195].

Але, у пераважнай большасці, не асобныя людзі, а дзяржаўныя ўстановы накіроўвалі на імя гасудара заявы, дзе гаварылася пра адданасць і гатоўнасць выступіць на абарону краіны. Ужо 21 ліпеня 1914 г. гласныя Віцебскай гарадской думы сабраліся на экстраннае паседжанне. Там была адзінагалосна прынята пастанова, у якой гласныя прасілі “...начальніка губерні павергнуць да ступняў яго Імператарскай Вялікасці пачуцці бязмежна вернападданніцкай любові і адданасці” ў сувязі з абвяшчэннем вайны Расіі [6, с. 194]. Падобнага кшталту заявы не прымусілі сябе доўга чакаць і ад грамадскіх арганізацый Гомеля, Бабруйска, Мазыра, Магілёва і г. д.

Але ж адносіны да вайны зусім не былі аднароднымі. Шэраг гісторыкаў увогуле выказваў меркаванне, што “Першая сусветная не мела мэты, за якую можна было памерці... нішто не трымала чалавека на той вайне, дзэрцірства не казалася ганьбай – бо значна больш натуральна сумаваць па дому, чым чакаць на сваю смерць” [7, с. 23].

Расійская імперыя не ўвайшла ў вайну на ўсеагульнай хвалі патрыятызму, не было адзінадушных адносінаў да вайны і ўнутры сацыялагічна акрэсленых груп. Патрыёты і тыя, хто выступаў супраць, сустракаліся ў 1914 г. ва ўсіх сляях грамадства [8, с. 212]. З першых жа дзён праявілася незадаволенасць вайною ў форме рознага кшталту бунтаў.

Каб успрыняцце вайны было больш адназначным, царскія ўлады актыўна выкарыстоўвалі сродкі агітацыі. Для кожнай катэгорыі насельніцтва яны імкнуліся знайсці тое, што магло б выклікаць іх станоўчае стаўленне да баявых дзеянняў. Для буржуазіі абяцаліся новыя рынкі збыту і прыбыткі ад ваенных заказаў, выгадныя кантракты. Памешчыкам навязвалася думка аб тым, што вайна прывядзе да класавай згоды і змяншэння колькасці сялянскіх выступленняў. Рабочых і сялян спрабавалі пераканаць у якасным паляпшэнні ўмоў жыцця, росце матэрыяльнага дабрабыту ў выпадку перамогі над ворагам.

Асноўная стаўка пры вядзенні агітацыі рабілася на ідэю славянскай салідарнасці і адзінства. Такі напрамак афіцыйнай прапагандзе быў закладзены першымі маніфэстамі Мікалая II аб уступленні ў вайну з Германіяй і Аўстра-Венгрыяй. Маніфэсты з абвяшчэннем вайны актыўна зачытвалі ў цэрквах, пры гэтым святары суправаджалі іх адпаведнымі каментарыямі.

Поруч з услаўленнем рускага духу і славянскай зброі афіцыйная прапаганда часта роць выстаўляла нямецкіх падданых у непрывабным святле, укараняла ў масавую свядомасць уяўленне аб справядлівым, абарончым характары вайны з боку Расіі і фарміравала вобраз агрэсіўнага, антыгуманнага, здатнага на нямецкія зверствы праціўніка [1, с. 436]. Са старонак газет і часопісаў не сыходзілі апавяданні пра слаўныя перамогі над нямецкімі псамі-рыцарамі, атрыманыя Аляксандрам Неўскім, і аб узяцці Берліна рускімі войскамі ў 1760 г. [9, с. 126].

Царскія ўлады для фармавання грамадскай думкі актыўна выкарыстоўвалі розныя сродкі. Шматмільённымі накладамі выдаваліся ўлёткі і бясплатныя прапагандысцкія брашу-

ры. Згодна са справаздачай Дзяржаўнага банка, толькі ў ходзе правядзення вясной 1916 г. пятага ваеннага займа было надрукавана звыш за 1 млн. маляўнічых плакатаў, выдадзена больш за 10 млн. экзэмпляраў прапагандысцкіх брашур. Апроч таго, па прыкладу саюзнікаў актыўна сталі выкарыстоўваць кінематограф [10, с. 131].

Нягледзячы на выдаткоўванне велізарных фінансавых сродкаў, агітацыя не аказвала свайго вырашальнага дзеяння на свядомасць народа. Ужо ў першыя тыдні вайны вядомы публіцыст А.В. Пешахонаў засцерагаў, што ў Расіі “...яе дзяржаўная і грамадская арганізацыя зусім не прыстасавана для выражэння і рэалізацыі агульнай думкі, агульнага пачуцця, агульнай волі” [11, с. 60]. Да таго ж друкаваны матэрыял нярэдка не мог паўплываць на грамадскую думку з-за элементарнай непісьменнасці большасці насельніцтва.

Далёка не апошнюю ролю ў фармаванні грамадскай думкі і адносін народа да ваенных дзеянняў адыгрывала царква. Аўтарытэт яе ў насельніцтва быў даволі высокі. Да таго ж, нядзельныя або святочныя службы ў цэрквах і касцёлах з’яўляліся галоўнай крыніцай навін, асабліва ў мясцінах, аддаленых ад чыгуначных вузлоў і гарадскіх цэнтраў [12, с. 247]. У пераважнай сваёй большасці святары не маглі ў сваіх тлумачэннях прычын і характару вайны выйсці за межы рэлігійнай інтэрпрэтацыі, заклікаючы службы Богу і цару: “...смела і весела ідзіце ў бой за цара, Русь святую і веру праваслаўную” [2, с. 178]. Дадзены лозунг не мог трывала ўкараніцца на беларускіх землях па прычыне неаднароднасці канфесійнага жыцця (значную частку насельніцтва, апроч праваслаўных, складалі каталікі і іўдзеі).

Разам з узмацненнем дзяржаўнай агітацыі, урадавымі ўстановамі і ваенным камандаваннем быў прыняты цэлы шэраг засцерагальных мер, каб звесці да мінімуму магчымыя пратэстныя настроі насельніцтва. Так, уведзілася турэмнае пакаранне не толькі за абнародаванне сакрэтных ваенных звестак, але і за публічныя заклікі да спынення вайны. Забараняліся негатыўныя матэрыялы аб дзейнасці ўрада і яго органаў, службовых асоб, выказванні знявагі альбо варожасці да рускага народа [1, с. 435] і г. д. Згодна з абавязковымі пастановамі Віцебскага губернатара і Галоўнага начальніка Дзвінскай вайскавай акругі, выдадзенымі 15 жніўня 1914 г., забаранялася “...распаўсюджваць якія-небудзь звесткі і паведамленні, што ўзбуджаюць варожае стаўленне да ўрада альбо змяшчаюць у сабе выразы знявагі ці варожасці да рускай (ці іншай) народнасці, што насяляе імперыю” [13, арк. 11 адв., 12]. Апроч таго, нельга было паведамляць у друку прозвішчы тых, хто праводзіў арышты ці ператрусы ў насельніцтва. Уладальнікі фабрык, заводаў, гандлёвых прадпрыемстваў і ўстаноў абавязаны былі весці падрабязны спіс, дзе пазначаліся прозвішчы і імёны служачых, іх узрост і месца жыхарства. Вінаватыя ў парушэнні дадзенай пастановы падвяргаліся ў адміністрацыйным парадку грашовому спагнанню ў суме да трох тысяч рублёў альбо зняволенню ў вязніцы ці фартэцыі на тэрмін да трох месяцаў.

Рэжым выключных законаў і адсутнасць праўдзівай інфармацыі з фронту прывёў да з’яўлення ў мясцовага насельніцтва цэлага шэрага здагадак, скажэнняў фактаў, што ніякім чынам не магло паспрыяць стабілізацыі становішча ў тыле краіны. З-за палітыкі замоўчвання асобных праблемных момантаў, тым ці іншым чынам звязаных з вайной, знізіўся ўзровень даверу не толькі да мясцовай адміністрацыі, але і да царскага двара ўвогуле.

Нягледзячы на істотныя высілкі афіцыйнай агітацыі і прапаганды, сфармаваць адзінадушнае стаўленне да вайны ўладам не ўдалося. Да таго ж, істотна адрозніваліся між сабой адносіны да ваенных дзеянняў не толькі паміж рознымі сацыяльнымі супольнасцямі, але нават і ўнутры іх. Апроч гэтага, існавала значная сацыякультурная перагародка паміж тыпалагічна рознымі светамі “вярхоў” і “нізоў”, эліты і ніжэйшых слаёў, горада і вёскі [11, с. 60].

Пераважная большасць сялян сустрэла пачатак вайны з насцярогай. Тым больш, што ўжо пачаліся ўборачныя работы, і сяляне добра разумелі, каму ў першую чаргу прыйдзеца ісці на фронт. Чым болей доўжылася вайна, тым больш негатыўным рабілася стаўленне да яе з боку вясковага насельніцтва. Сяляне ўспрымалі незразумелую ім вайну як разнавіднасць стыхійнага бедства, рок, спасланае Богам выпрабаванне [2, с. 88]. Клопат пра ўласную сям’ю мала стасаваўся на той час з клопатам аб бяспецы імперыі.

Пасіўнае непрыняцце вайны вясковым насельніцтвам беларускіх зямель часам набывала і больш радыкальныя формы. Пратэст выяўляўся па-рознаму: пачынаючы з выказванняў

супраць вайны і цара, заклікаў не ісці на яе, адмовы падаць падводы для дастаўкі запасных на чыгуначныя станцыі і заканчваючы масавымі разгромамі панскіх маёнткаў і гандлёвых пунктаў [14, с. 428].

Асабліва часта ў першыя гады вайны сяляне праводзілі патравы зямельных угоддзяў, захоплівалі панскую маёмасць, грамілі маёнткі, забівалі памешчыкаў і служачых, супраціўляліся паліцыі і ўладам, адмаўляліся ад выканання ваенных работ і павіннасцей [14, с. 431]. Найбольшая колькасць сялянскіх выступленняў прыйшла на 1915 г. Аднак нельга сказаць, што ўсе яны насілі антываенны характар. Так, большасць савецкіх гісторыкаў адносіла нават пагромы вінных лавак да антываенных выступленняў, чым значна павышала іх працэнтны паказчык.

Абурэнне сялянства выклікалі змены і дапаўненні, якія былі ўнесены 3 ліпеня 1916 г. у закон “Аб прызрэнні ніжніх воінскіх чыноў і іх сем’яў”. Цяпер сем’і ніжніх чыноў, аб якіх даходзілі звесткі, што яны добраахвотна, без выкарыстання зброі здаліся ў палон ворагу альбо здзейснілі ўцёкі са службы, пазбаўляліся права на атрыманне харчовага забеспячэння з дня наступлення чарговай выдачы пайка [3, арк. 154–155 адв.].

Такім чынам, у пераважнай сваёй большасці сялянства вельмі негатыўна ўспрыняла пачатак ваеннай кампаніі. На працягу вайны час ад часу ўспыхвалі сялянскія выступленні. Яны мелі неарганізаваны, стихійны характар і даволі часта супадалі з сезоннасцю сельскагаспадарчых работ і правядзеннем мабілізацый у рэгулярную армію. Вясковае насельніцтва вельмі хутка астыла да ідэі нацыянальнага адзінства, бо яно ахвяравала сабой і нічога не атрымлівала за гэта: ні паляпшэння жыцця, ні надзеі на гэтае паляпшэнне ў будучыні [11, с. 60].

Большасць гарадскога насельніцтва, у адрозненне ад вясковага, у першыя месяцы вайны трапіла пад уздзеянне “сцягамахальнага энтузіазма” [8, с. 205]. Адзначаліся нават асобныя выпадкі прад’яўлення рабочымі патрабаванняў аб выдаленні з прадпрыемстваў працаваўшых там нямецкіх і аўстрыйскіх майстроў, на фабрыках і заводах праводзіліся зборы сродкаў для дапамогі салдацкім сем’ям, удзельнічалі рабочыя і ў некаторых праўрадавых дэманстрацыях [9, с. 127]. У Клімавічах, напрыклад, “...некаторыя служачыя рабілі добраахвотныя адлічэнні на карысць параненых і сем’яў запасных у эмерытальную касу” [15, арк. 10].

Безумоўна, былі і такія гараджане, што сустрэлі вестку аб пачатку вайны акцыямі пратэсту. Але іх выступленні насілі ў асноўным спарадычны і анархічны характар [8, с. 204]. Большасць гараджанаў занялі пазіцыю стрыманага, пасіўнага чакання. Для іх вайна аказалася непатрэбнай, яна адкідвалася, як перашкода звычайнай плыні паўсядзённага жыцця. Прыкладна так і даволі хутка пасля спаду патрыятычнай эйфарыі, якая назіралася ў першыя месяцы вайны, успрымалася яна ў свядомасці большасці людзей [11, с. 61].

Яшчэ больш расла незадаволенасць рабочымі вайной з-за неабходнасці здаваць асобныя зборы “для салдат у акопы” ў памеры аднадзённага заробку [7, арк. 19], звыштэрміновых работ, адставання росту заробку ад росту цэн, рэпрэсій уладаў супраць рабочых арганізацый і г. д. [9, с. 134].

Якім жа чынам ставіліся да вайны непасрэдняя ўдзельнікі баявых дзеянняў на франтах? Каштоўны матэрыял для назіранняў за настроймі ў арміі даюць штомесячныя справаздачы ваеннай цэнзуры. На адным толькі Заходнім фронце было болей за 800 цэнзараў [11, с. 62]. У асноўным армія складалася з сялян, якія “...недастаткова пранікліся патрыятызмам і таму не ўяўлялі сабой грамадзян-салдат, неабходных для перамогі ў сучасных войнах” [2, с. 203]. Вельмі часта стихійны патрыятызм салдат спалучаўся з поўным неразуменнем прычын і мэт вайны, спробамі даць ёй рацыянальнае тлумачэнне па сваёй сістэме каштоўнасцей. Многія франтавікі гаварылі: “Каб мне знаць, у чым справа, з-за чаго народы, такія мірныя, перабіліся. Не інакш, як за зямлю” [16, с. 190].

У асяродку салдат, як узгадваў пазней у сваіх мемуарах генерал А.А. Брусілаў, “хто такія сербы, не ведаў амаль ніхто, што такое славяне – было таксама цёмна, а чаму немцы з-за Сербіі надумалі ваяваць – было зусім невядома” [17, с. 82]. Вялікая колькасць салдат ўвогуле не ведала, што такое Германія і Аўстрыя. Яны ведалі “...свой павет і, бадай, губернію, ведалі, што ёсць Пецярбург і Масква, і на гэтым іх знаёмства са сваёй айчынай заканчвалася”

[17, с. 83]. Многія салдаты казалі: “Мы – тульскія (альбо вяцкія, калужскія і г. д.), да нас не мец не дойдзе” [9, с. 125].

Доўгая пазіцыйная вайна, без асаблівых змен і надзей на лепшае, з цягам часу ўсё болей і болей аслабляла баявы дух салдат. Салдаты і афіцэры зняверваліся ў мэтазгоднасці працягу вайны, магчымасці дасягнення перамогі і масава здаваліся ў палон [1, с. 439]. У войску расла колькасць дэзерціраў, пачасціліся выпадкі “самастрэлаў” і калектыўнай здачы ў палон [9, с. 139]. У сакавіку 1915 г. на фронце быў зарэгістраваны першы выпадак братавання рускіх салдат з праціўнікам [5, с. 12–13].

Нягледзячы на тое, што згодна з пастановай Савета Міністраў ад 15 красавіка 1915 г. аб пазбаўленні пайка сем’яў ніжніх чыноў, што здзейснілі ўцёкі са службы [18, арк. 10], сем’і збеглых салдат ставіліся ў невыносна цяжкае становішча, колькасць дэзерціраў увесь час павялічвалася. У сродках масавай інфармацыі падаваліся падрабязныя спісы аб асобах, што збеглі з дзеючай арміі [19].

Здараліся і масавыя дэзерцірствы. З тэлеграмы начальніка Жлобінскага гарнізона Ваенна-рэвалюцыйнаму камітэту ад 21 снежня 1917 г. даведваемся, што “19 снежня са Жлобіна са зброяй у руках збегла большая частка II-га Лабінскага казачага палка” [20, арк. 18]. Часта салдаты заставаліся ў германскім палоне па свайму жаданню [21, арк. 86].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што на ўсім працягу вайны да яе не было адзінадушнага стаўлення. Адрозненні існавалі нават унутры сацыяльных груп. Але ж для пераважнай большасці насельніцтва вайна несла горыч, боль і пакуты, і стаўленне людзей да яе было адпаведным. Беларускія землі немагчыма было схіліць да масавага самаахвяравання пад лозунгамі “За веру, Цара і Айчыну”. Мары і спадзяванні на хуткае і пераможнае заканчэнне вайны, як і прагнавалі асобныя ваенныя тэарэтыкі, не спраўдзіліся.

Літаратура

1. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2008. – Т. 4 : Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2005. – 519 с.
2. Поршнева, О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О.С. Поршнева. – М. : Росспэн, 2004. – 365 с.
3. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ). – Ф. 2289. – Воп. 1. – Спр. 23. Приказання армиям Северного фронта (I часть). 1917 г.
4. Липинский, Л.П. Крестьянское движение в Белоруссии в 1914–1917 гг. / Л.П. Липинский. – Минск : изд-во БГУ, 1975. – 184 с.
5. Базанов, С.Н. Национальное рыцарство / С.Н. Базанов // История. Издательский дом «Первое сентября». – 2004. – № 36. – С. 6–12.
6. Грибко, И.Л. Создание и деятельность в начале Первой мировой войны Витебского комитета Всероссийского союза городов помощи больным и раненым воинам / И.Л. Грибко // Первая мировая война: история, геополитика, уроки истории и современность; редкол.: В.А. Космач (гл. ред.) [и др.]. – Витебск : ВГУ, 2008. – С. 194–195.
7. Головатенко, А. Жизнь сводилась к смерти / А. Головатенко // История. Издательский дом «Первое сентября». – 2004. – № 9. – С. 23–30.
8. Санборн, Дж. Беспорядки среди призывников в 1914 г. и вопрос о русской нации: новый взгляд на проблему / Дж. Санборн // Россия и Первая мировая война: мат-лы междунар. научн. коллоквиума; редкол. : Н.Н. Смирнов (отв. ред.) [и др.]. – Спб. : Дмитрий Буланин, 1999. – 562 с.
9. Война и общество в XX веке / Российская академия наук, Институт всеобщей истории, Ассоциация историков Первой мировой войны. – Кн. 1. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / И.С. Даниленко. – М., 2008. – 611 с.
10. Страхов, В.В. Внутренний государственный кредит России в период Первой мировой войны / В.В. Страхов // Первая мировая война: история, геополитика, уроки истории и современность; редкол.: В.А. Космач (гл. ред.) [и др.]. – Витебск : ВГУ, 2008. – С. 130–131.

11. Дьячков, В.Л. Великая война и общественное сознание: превратности индоктринации и восприятия / В.Л. Дьячков, Л.Г. Протасов // Россия и Первая мировая война; редкол.: Н.Н. Смирнов (отв. ред.) [и др.]. – Спб. : Дмитрий Буланин, 1999. – 562 с.
12. Рыжанкоў, І.М. Праваслаўная і каталіцкая цэрквы ў працэсе прапаганды новага ладу на беларускай вёсцы (сакавік – красавік 1917 г.) / І.М. Рыжанкоў // Первая мировая война: история, геополитика, уроки истории и современность; редкол.: В.А. Космач (гл. ред.) [и др.]. – Витебск : ВГУ, 2008. – С. 247–248.
13. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 1416. – Воп. 1. – Спр. 2353. – Т. 1. О рассылке обязательных постановлений, изданных Витебским губернатором и главным начальником Двинского военного округа. 1914–1915 гг.
14. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён : у 3 т. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; рэдкал.: М.С. Сташкевіч (старшыня) [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – Т. 2: Ад рэформы 1861 да сакавіка 1917 г. / З.Е. Абезгауз [і інш.]. – 2002. – 522 с.
15. Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці (ДАМВ). – Ф. 671. – Воп. 1. – Спр. 3. Переписка с волостными правлениями по доставлению присутственными местами и должностными лицами сведений о вознаграждении за службу. Климовичское участковое по подоходному налогу присутствие. 1917 г.
16. Бяспалая, М.А. Першая сусветная вайна на беларускіх землях ва ўспамінах відавочцаў / М.А. Бяспалая // Первая мировая война: история, геополитика, уроки истории и современность; редкол.: В.А. Космач (гл. ред.) [и др.]. – Витебск : ВГУ, 2008. – С. 189–192.
17. Брусилов, А.А. Мои воспоминания / А.А. Брусилов. – Минск : Харвест, 2003. – 432 с.
18. ДАВВ. – Ф. 2289. – Воп. 1. – Спр. 16. Приказания по Двинскому военному округу на театре военных действий. 1915–1916 гг.
19. ДАВВ. – Ф. 2289. – Воп. 1. – Спр. 15. Объявления по Двинскому военному округу за 1916 г.
20. ДАМВ. – Ф. 394. – Воп. 1. – Спр. 1. Телеграммы и сообщения разведывательных органов и начальников милиции других городов о розыске бежавших арестованных (поимке ворованного скота), задержании лиц, скрывшихся с казёнными деньгами. 1917–1918 гг.
21. Занальны дзяржаўны архіў у горадзе Полацку. – Ф. 263. – Воп. 1. – Спр. 20. Переписка со Смоленским почтово-телеграфным управлением. 1918 г.